

Die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings in Afrikaans

Gerhard B van Huyssteen

*Departement Afrikaans en Nederlands, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys,
Potchefstroom, 2531*

ABSTRACT

Lexical items referring to aspects of the sexual domain are often problematic for the lexicographer. It is, for example, difficult for extension mechanisms such as metaphor and metonymy to be discounted in the lexicographic handling of sexual expressions. In this article, four Afrikaans dictionaries are compared with each other with regard to the lexicographical treatment of sexual expressions. The focus is on both the microstructural and macrostructural treatment of such lemmas, with special attention being paid to arrangement principles and labels. Considering that the treatment of these lexical items is not always satisfying, some suggestions are made for the possible future treatment of sexual expressions. It is, for example, suggested that a psychologicistic approach might solve some of the problems related to the ordering of semantic distinctions. It is also illustrated that if a clear distinction is held between sociostylistic and stylistically-functional labels in the labelling of sexual expressions, the user of the dictionary might receive ample guidance with regard to the different contextual situations in which sexual expressions are used.

OPSOMMING

Leksikale items wat na aspekte van die seksuele domein verwys, lewer dikwels probleme vir die leksikograaf op. So is dit byvoorbeeld dikwels moeilik om die werking van uitbreidingsmeganismes soos metaforiek en metonimie in die leksikografiese bewerking van seksuele uitdrukkings te verreken. In hierdie artikel word vier Afrikaanse woordeboeke met mekaar vergelyk ten opsigte van die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings. Daar word gefokus op sowel die makrostrukturele- as die mikrostrukturele hantering van sodanige lemmas, met spesifieke aandag aan ordeningsbeginsels en etikettering. Aangesien die hantering van seksuele uitdrukkings in dié vier woordeboeke nie altyd bevredigend is nie, word voorstelle ter verbetering gemaak. Daar word byvoorbeeld voorgestel

dat 'n psigologistiese benadering oplossings kan bied vir die ordening van betekenisonderskeidings. Ook word aangetoon dat, indien 'n duidelike onderskeid getref word tussen sosiostilistiese en stilisties-funksionele etikette by die etikettering van seksuele uitdrukkings, die woordeboekgebruiker 'n aanduiding sal kan kry van die verskillende kontekste waarbinne seksuele uitdrukkings gebruik kan word.

INLEIDING

Die leksikografiese hantering van leksikale items wat na aspekte van die seksuele verwys, is dikwels problematies. Die een uiterste is om sodanige leksikale items glad nie in te sluit in die woordeboek nie, terwyl 'n ander uiterste is om seksuele uitdrukkings¹ in te sluit sonder enige normatiewe leiding aan die woordeboekgebruiker. Nóg die eerste nóg die tweede uiterste beantwoord egter aan goeie leksikografiepraktyk.

In hierdie artikel sal gepoog word om die problematiek rondom die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings in Afrikaanse handwoordeboeke te ondersoek. Daar sal inleidende opmerkings gemaak word oor die aard van seksuele uitdrukkings in Afrikaans. Daarna sal die makrostrukturele en mikrostrukturele hantering van seksuele uitdrukkings in vier Afrikaanse handwoordeboeke krities ondersoek word.

Die aard van seksuele uitdrukkings

Leksikale items in die seksuele leksikon word veral gevorm deur middel van klankverandering (byvoorbeeld assibilasie - [pada] x [para]), morfologiese bouprosesse (byvoorbeeld rymgemotiveerde komposita - *familiekielie*, *streeksteek*), funksiewisseling (byvoorbeeld selfstandige naamwoord as werkwoord - *Hy het haar gevinger*) en betekenisuitbreiding (byvoorbeeld metaforiek - *oester* "vroulike geslagsdele"). Bo en behalwe die grammatiese sistematiek van hierdie leksikale items, is die meeste van hulle egter ook kognitief-pragmaties gemotiveerd.

Seksuele uitdrukkings substansieer byvoorbeeld die kognitiewe metafoorteorieë van onder andere Lakoff & Johnson (1980). Deur middel van metaforiek (as kognitiewe meganisme) word 'n taboe kennisdomein dikwels metafories geïnterpreteer en beskryf in terme van 'n nie-taboe domein. Wanneer seksuele uitdrukkings ontleed word, kan afleidings gemaak word oor die mens se konseptuele kategoriseringsstelsel, wat weer 'n refleksie is van die gesindhede, verwagtinge en waardes in bepaalde subkultuurgroepe.

Op grond van die grammatiese en leksikale struktuur van seksuele uitdrukkings kan die volgende geslagsrolstereotipes in manlike heteroseksuele gemeenskappe geïdentifiseer word (Van Huyssteen, 1996):

- ✍ **DIE VROU IS 'N VERBRUIKBARE ENTITEIT**
- ✍ **DIE VROU IS 'N PASSIEWE, LEWELOSE GEBRUIKSVOORWERP**
- ✍ **DIE MAN IS 'N AKTIEWE, LEWENDE VERBRUIKER**
- ✍ **DIE MAN IS 'N GEVAARLIKE INSTRUMENT**

In gemeenskappe met 'n andersoortige ideologiese onderbou (byvoorbeeld feministe) en andersoortige seksuele voorkeure (byvoorbeeld gaygemeenskappe²), word verskille in die geslagsrolstereotipes ook in die grammatiese en leksikale struktuur van seksuele uitdrukkings gereflekteer. Hierdie refleksie van die verhouding tussen taal en kultuur is veral prominent in die taalgebruik van spesifieke subkultuurgroepe.

Die gebruik van seksuele uitdrukkings in verskillende kulture is egter sterk konteksgebonde. Afhangende van die fisiese, psigologiese, sosiokulturele en makrotekstuele kontekste word verskillende illokutiewe intensies en perlokutiewe effekte geaktiveer (byvoorbeeld vloek, skok, skerts, ensovoorts). Boonop oefen die verskillende kontekstuele veranderlikes 'n belangrike invloed uit op die waarskynlike betekenis van seksuele uitdrukkings (die woord *voël* sal in 'n formeler gesprek waarskynlik die betekenis “tweebenige, eierlêende dier wat kan vlieg” hê, terwyl dit in 'n informele, skertsende konteks die betekenis “penis” kan hê).

Dit hou in dat seksuele uitdrukkings as eufemismes, disfemismes of neutrale referensiële uitdrukkings kan funksioneer. Eufemistiese uitdrukkings word prototipies gebruik met 'n illokutiewe intensie van vermaak of skerts, en het prototipies 'n perlokutiewe effek van amuseer (byvoorbeeld *plesierspier* “penis”). Disfemistiese uitdrukkings, daarenteen, word dikwels met 'n illokutiewe intensie van skok of vloek gebruik, en het 'n perlokutiewe effek van skok of affrontering (byvoorbeeld *rioolboor* “gay man”).

Afhangende van die konteks kan 'n seksuele uitdrukking wat met 'n eufemistiese intensie gebruik word, 'n disfemistiese effek op die hoorder hê. Die taalgebruiker moet dus voortdurend sensitief wees met betrekking tot die konteks waarbinne seksuele uitdrukkings gebruik word ten einde kommunikasie tussen spreker en hoorder te laat slaag.

Na aanleiding van die bostaande, kan **drie** vrae met betrekking tot die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings gevra word:

- ? Weerspieël die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings in Afrikaanse handwoordeboeke werklike taalgebruik?
- ? Kan die werking van uitbreidingsmeganismes soos metaforiek en metonimie in die leksikografiese bewerking van seksuele uitdrukkings verreken word?
- ? Kry die woordeboekgebruiker genoegsame leiding aangaande die pragmatiese inperkings wat daar ten opsigte van sogenaamde taboe leksikale items of betekenisonderskeidings geld?

Ten einde hierdie vrae te beantwoord, word die makrostrukturele en mikrostrukturele hantering van seksuele uitdrukkings in woordeboeke bespreek. Die klem val veral op die konseptuele en pragmatiese inligting wat in woordeboeke verreken word of behoort te word. Die huidige leksikografiese hantering van lemmas wat na aspekte in die seksuele domein verwys, word getoets aan die hand van twee standaard verklarende woordeboeke (oftewel handwoordeboeke), te wete die tweede en die derde uitgawe van *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (1979, 1994) (voortaan slegs HAT² en HAT³) en die sewende en die agtste uitgawe van *Verklarende Afrikaanse Woordeboek* (1980, 1993) (voortaan slegs VAW⁷ en VAW⁸).

In die onderstaande tabel word hierdie vier woordeboeke met mekaar vergelyk ten opsigte van die makrostruktuur (opname van leksikale items uit die seksuele domein) en een mikrostrukturele inligtingstipe (etikettering). In die eerste kolom

word frekvent gebruikte seksuele uitdrukkings (vergelyk Van Huyssteen, 1995) gelys. Naas die lemma word die betekenisonderskeiding in aanhalingstekens aangedui. In die ander kolomme word die hantering in die onderskeie woordeboeke aangedui. Waar 'n lemma opgeneem is en die betekenisonderskeiding van 'n etiket voorsien is, word daardie etiket so aangedui. Indien 'n betekenisonderskeiding opgeneem is, maar van geen etiket voorsien is nie, word 'n ☞simbool gebruik. Waar die bepaalde betekenisonderskeiding óf die lemma glad nie opgeneem is nie, verskyn 'n sirkeltjie (⊘).

Leksikale item	HAT ²	HAT ³	VAW ⁷	VAW ⁸
bal "testikel"	☞	☞	☞	☞
ballas "testikels"	☞	onfyn	☞	☞
doos "vroulike geslagsdele"	plat	plat	⊘	⊘
draadtrek "masturbeer - manlik"	☞	plat	⊘	⊘
eier "testikel"	☞	plat	⊘	⊘
fok "seksuele omgang hê"	⊘	⊘	by diere	⊘
hoer "prostituut; skelwoord"	☞	☞	☞	☞
horing "ereksie"	⊘	⊘	⊘	⊘
jags "met 'n sterk seksuele drang"	plat	plat	☞	☞
kamp "verfynd; flirteer (<i>gay</i>)"	⊘	⊘	⊘	⊘
katools "met 'n sterk seksuele drang"	☞	☞	☞	☞
kloot "testikel"	☞	onfyn	☞	☞
knater "testikel"	plat	plat	☞	☞
koek "vroulike geslagsdele; preutse vrou"	⊘	plat	⊘	⊘
kom "ejakuleer; semen"	⊘	geselstaal	⊘	⊘
kont "vroulike geslagsdele"	plat	plat	⊘	⊘
kruiswa stoot "swanger wees"	figuurlik	onfyn	☞	☞
moffie "gay man"	☞	neerhalend	⊘	☞
naai "seksuele omgang hê"	plat	plat	plat	geselstaal
op die paal "swanger"	⊘	onfyn	⊘	⊘
peer "testikel"	☞	geselstaal	☞	☞
peester "penis"	geselstaal	geselst.; onfyn	☞	geselstaal
piel "penis"	plat	plat	⊘	plat
piepie "penis"	kindertaal	kindertaal	kindertaal	kindertaal
poes "vroulike geslagsdele"	plat	plat	☞	plat
pram "vroulike bors"	plat	plat	plat	plat
roede "penis"	☞	eufemisme	☞	☞
skoot "ejakuleer; semen"	⊘	geselstaal	⊘	⊘
slet "onaangename persoon"	☞	☞	☞	☞
speels/spuls "met 'n sterk seksuele drang"	☞	☞	☞	☞
steek "seksuele omgang hê"	⊘	plat	⊘	⊘
stoot "seksuele omgang hê"	⊘	⊘	⊘	⊘
swingel "penis"	plat	plat	⊘	⊘
teef "onaangename persoon"	fig.; neerhalend	fig.; neerhalend	☞	☞
teelbal "testikel"	☞	☞	☞	☞
tepel "eindpunt/klier van bors"	☞	☞	☞	☞

tiet "bors"	☞	plat	☞	☞
tietie "penis"	↙	↙	↙	kindertaal
tol "vrouebors"	geselstaal	geselst.; onfyn	↙	↙
totter(-mannetjie) "penis"	☞	kindert.; nie alg.	↙	↙
tril/trui "penis"	plat	plat	plat	plat
vinger "masturbeer - vroulik"	↙	↙	↙	↙
voël "penis"	geselstaal	geselst.; onfyn	gemeensaam	gemeensaam

Tabel 1: Lekiskografiese hantering van frekwent gebruikte seksuele uitdrukkings

MAKROSTRUKTURELE HANTERING

Woorde wat tot die seksuele subleksikon van 'n taal behoort, word dikwels nie in die makrostruktuur van woordeboeke opgeneem nie, en sodanige woorde wat wel opgeneem is, word dikwels nie toereikend beskryf nie (vergelyk byvoorbeeld Dekker (1991: 55) se beskouing van *fok*). Die onbevredigende hantering van seksuele uitdrukkings kan waarskynlik toegeskryf word aan die normatiewe karakter van Afrikaanse woordeboeke. Dié verskynsel is egter nie net tot Afrikaans beperk nie: Burchfield (1973: 84) toon byvoorbeeld aan dat woorde soos *cunt* en *fuck* eers sedert die sestigerjare opgeneem is in Engelse standaardwoordeboeke.

In die voorwoord van HAT³ stel Odendal (1994: paragraaf 2.1) dit dat

"die bewerker van 'n handwoordeboek...nie...alle woorde gangbaar in die omgangstaal (kan) opneem nie."

Gouws (1989: 69) voel egter sterk daarvoor dat 'n handwoordeboek nie net 'n weergawe moet gee van die **standaardtaalvorm** nie, maar óók van leksikale items met 'n hoë gebruiksfrekwensie **uit ander subtale** (byvoorbeeld streekstaal, omgangstaal, sleng, ensovoorts). Die woordeboekgebruiker kan dus verwag dat handwoordeboeke soos HAT en VAW **frekwent gebruikte** leksikale items uit die seksuele register sal opneem.

Die volgende tabel dui die aantal seksuele uitdrukkings aan (uit 'n totaal van 43 wat nagegaan is - vergelyk Tabel 1) wat opgeneem is in die genoemde vier woordeboeke:

HAT ²	HAT ³	VAW ⁷	VAW ⁸
32	37	23	26

Tabel 2: Lemmas in handwoordeboeke

Uit dié gegewens blyk dit duidelik dat HAT oor die algemeen 'n oper beleid as VAW volg ten opsigte van die opname van seksuele lemmas. In vergelyking met HAT² word daar in HAT³ ook meer "erkenning verleen aan talle woorde wat ander nog as verdoemingswaardig sal beskou" (Odendal, 1994: paragraaf 2.3).

Dit is opvallend dat die volgende betekenisonderskeidings, wat 'n relatief hoë gebruiksfrekwensie het, nie in een van die woordeboeke opgeneem is nie (met voorgestelde outeursbewerkings - GBvH):

fok ww. (gefok) (*plat*) seksuele omgang hê: *Hy het haar in sy kamer gefok.*

horing (-s) (*onfyn*) ereksie, verstywing van penis: *Hy het 'n horing gekry terwyl hy na die fliek gekyk het.*

kamp *z* ww. (gekamp) (*gay*) flirteer - gewoonlik in die openbaar: *Hy het heelaand by die toilette gekamp. z b.nw. (-er, -ste) (gay) verfynd, verwyfd: Daardie ou met die serp is baie kamp.³*

stoot ww. (gestoot) (*plat*) seksuele omgang hê: *Sy was redelik verveeld terwyl hy haar gestoot het.*

vinger ww. (gevinger) (*plat*) masturbeer - veral by vrouens: *Uit frustrasie het sy haarself maar gevinger.*

MIKROSTRUKTURELE HANTERING

Die mikrostruktuur van 'n woordeboek is die interne ordeningstruktuur van elke

woordeboekartikel, en gee byvoorbeeld 'n aanduiding van die grammatiese optrede, uitspraak, betekenis, gebruik in konteks, asook die afhanklikheidsverhouding tussen bepaalde inskrywings (Gouws, 1989: 40-41).

Die woordeboekgebruiker verwag dus dat lemmas grammaties, semanties en pragmaties in woordeboeke bewerk sal word. Vervolgens word dié drie aspekte kortliks bespreek met verwysing na seksuele uitdrukkings.

GRAMMATIESE INLIGTING

Leksikale items in die seksuele leksikon word hoofsaaklik gevorm deur middel van klankverandering, morfologiese bouprosesse, funksiewisseling en betekenisuitbreiding. Daar kan dus verwag word dat woordeboeke hierdie prosesse moet verantwoord.

HAT³ hanteer uitspraakvariasie oor die algemeen bevredigend. Vergelyk die volgende inskrywing onder die lemma *naai*:

naai ww. (genaai) ... **2** (*plat; meestal uitgespreek met kort a*)
Geslagsgemeenskap hê.

Met betrekking tot morfologiese bouprosesse, kan egter veral by *voël* ("penis") aandag gegee word aan die morfologiese fleksie wat die woord ondergaan. Anders as in Standaardafrikaans waar die meervoud van *voël* ("geveerde tweebeenige dier wat kan vlieg") deur die toevoeging van 'n -s (*voëls*) gevorm word, word die meervoud van *voël* ("penis") in die seksuele leksikon met 'n -e (*voële*) gevorm. Hierdie taalwerklikheid word nie in een van die bestudeerde woordeboeke gereflekteer nie.

Funksiewisseling by leksikale items met een of meer seksuele betekenisse geniet ook nie in een van bogenoemde woordeboeke aandag nie. Veral by leksikale items soos *kom* ("ejakuleer/semens"), *skoot* ("ejakuleer/semens") en *vinger* ("masturbeer - vroulik") is dit belangrik om funksiewisseling te verreken. Laasgenoemde voorbeeld funksioneer in Standaardafrikaans byvoorbeeld slegs as

selfstandige naamwoord, maar tree in die seksuele register ook op as werkwoord (vergelyk byvoorbeeld *Hy het haar gevinger*).

KOGNITIEF-SEMANTIESE INLIGTING

Motiverende inligting

Metaforiek en metonimie dra veral by tot semantiese uitbreiding in die seksuele leksikon. 'n Leksikale en konseptuele kategorie word met behulp van dié meganismes uitgebrei en nieprototipiese lede word bygevoeg. So byvoorbeeld word die kategorie "doos" waarby die prototipiese lede die kenmerke [+houer, +karton, +gebruiksvoorwerp] het, uitgebrei om ook die vroulike geslagsdele as nieprototipiese lid in te sluit op grond van die ooreenstemmende kenmerk [+houer, +gebruiksvoorwerp].

In die taalgebruiksituasie gebeur dit soms dat een van die sekondêre betekenisonderskeidings van 'n woord algaande meer frekwent gebruik word as die primêre betekenisonderskeiding. Vergelyk byvoorbeeld *doos*: die primêre betekenisonderskeiding "kartonhouer" het al in so 'n mate plek gemaak vir die betekenisonderskeiding "vroulike geslagsdele", dat eersgenoemde selde gebruik word. Taalgebruikers verkies die simplekse *boks* of *karton*, asook die komposita *kartondoos* of *kartonhouer* om die primêre betekenis van *doos* te aktiveer, juis vanweë die pejoratiewe sekondêre betekenisonderskeiding wat ontwikkel het (vergelyk Lehrer, 1992: 248).

Volgens Swanepoel (1992a: 58) word metafore en metonimieë, ten spyte van die belangrikheid van motiverende inligting in woordeboeke, nie dikwels as motiverende inligting in woordeboeke ingesluit nie. Dit kan hoofsaaklik toegeskryf word aan die feit dat woordeboeke poog om arbitrêre betekenis te optimaliseer en om inligting rakende die struktuur van leksikale betekenis te minimaliseer (Swanepoel, 1992a: 58).

In die kognitiewe taalkunde word egter aanvaar dat geleksikaliseerde betekenis dikwels gemotiveer is op grond van metaforiese of metonimiese skakels

(Carstens, 1992: 121). Afrikaanse metaleksikograwe soos Swanepoel (1991, 1992a en 1992b) en Carstens (1992) doen aan die hand dat woordeboeke rekenskap moet gee van metaforiese en metonimiese skakels, op grond van die waarde wat die aanbod van motiverende inligting vir die woordeboekgebruiker kan hê in terme van inligtingretensie.

Ordering van betekenisonderskeidings

Volgens Swanepoel (1991: 254) is een van die kernprobleme van die leksikograaf die organisasie van betekenisonderskeidings in die woordeboekartikel (vergelyk ook Mostert, 1984 en Zgusta, 1971: 275 en verder). Een van die belangrikste (en moeilikste) vrae wat dus beantwoord moet word, is **watter betekenisonderskeiding van 'n woord as die dominante een beskou moet word en dus die eerste lineêre en numeriese posisie moet neem**. Daar sou met ander woorde op grond van taalteoretiese en metaleksikografiese gronde besluit moet word of hierdie posisie beklee moet word deur die oudste/primêre betekenisonderskeiding of deur die sinchroniese betekenisonderskeiding met die hoogste gebruiksfrekwensie (dit wil sê die een wat psigologiese dominansie geniet).

Op grond van die feit dat 'n sinchroniese woordeboek hoofsaaklik ten doel het om die taalrealiteite van die hede (die tyd van samestelling) te reflekteer, word voorkeur gegee aan die psigologiese beskouing. Zgusta (1971: 64) meld in die verband:

"In psychological terms, the dominant sense is the one which is the first to be thought of by the majority of the speakers of a language if presented with the word in isolation, without any context."

Die leksikograaf kan egter nie net op haar/sy intuïsie staatmaak om die psigologiese dominante betekenisonderskeiding van 'n woord te bepaal nie. Volgens Swanepoel (1991: 258-259) is daar twee soorte gegewens van belang by die ordening van betekenisonderskeidings, naamlik gegewens gebaseer op die

taalgebruiksdata en gegewens wat op **introspeksie** berus. Ten opsigte van eersgenoemde moet die leksikograaf se bewerking van 'n leksikale item berus op 'n databasis wat verteenwoordigend is met betrekking tot frekwensie en spreiding. Betreffende laasgenoemde meen Geeraerts (1985) dat die introspektiewe oordeel van die moedertaalspreker gebruik kan word as kontroleringsmeganisme vir die prototipehipotese.

Die prototipehipotese het ten doel om uit die taalgebruiksdata die dominante betekenisonderskeiding te identifiseer. Volgens Swanepoel (1991: 259) kan die prototipiese betekenisonderskeiding bepaal word deur vas te stel:

- ? watter betekenisonderskeiding die **frekwentste** in die taalgebruiksdata voorkom;
- ? hoe produktief die onderskeie betekeniskerne is, dit wil sê die aantal en aard van die **betekenisverbreidings** van elke kern;
- ? watter betekenisonderskeiding in produktiewe **morfologiese afleidings** figureer;
- ? watter betekenisonderskeiding **etimologies** die prominentste figureer.

Hoewel hierdie kriteria bloot as riglyne dien en nie op volledigheid aanspraak maak nie (Swanepoel, 1991), word die leksikale item *doos* vervolgens hieraan getoets om te bepaal watter betekenisonderskeiding dominant is.

Reeds by die toepassing van die eerste kriterium kom die leksikograaf voor 'n probleem te staan: Met inagneming van die taboewaarde van uitdrukkinge wat na aspekte van die seksuele verwys, is dit moeilik om die gebruiksfrekwensie van taboe leksikale items te bepaal (veral aangesien seksuele uitdrukkinge meestal binne 'n intieme en informele konteks gebruik word). Indien die leksikograaf vir 'n spreker sou vra wat die eerste betekenisonderskeiding is wat sy/hy aan die woord *doos* heg, sal die antwoord waarskynlik wees "kartonhouer". Dit sou uiteraard nie 'n korrekte weergawe van die werklike taalgebruikssituasie wees nie, aangesien "vroulike geslagsdele" en/of "onaangename persoon" in werklikheid die mees

frekwent gebruikte betekenisonderskeiding in die informele standaardtaal is. Aangesien leksikograwe meestal op geskrewe bronne steun vir die insameling van data, word bepaalde betekenisonderskeidings wat frekwent in die gesproke taal voorkom, dikwels nie verreken nie. Die leksikograaf moet dus volledig staatmaak op eie ervaring en intuïsie.

Betreffende die produktiwiteit van die onderskeie betekeniskerne (die tweede kriterium), sou 'n mens kon opmerk dat die metaforiese skakel tussen die twee kennisdomeine (HOUER en VROULIKE GESLAGSDELE) tot so 'n mate ondeursigtig geword het, dat die verband slegs in bepaalde kontekste geheraktiveer word. Die heraktivering geskied dikwels ook nie as gevolg van duidelike semantiese raakpunte nie, maar op grond van 'n poging tot doelbewuste woordspeling in 'n bepaalde konteks. Vergelyk byvoorbeeld:

Spreker A: Het jy vir my 'n doos?

Spreker B: Ongelukkig nie, ek is 'n man.

Dit blyk dat *doos* ("kartonhouer") en *doos* ("vroulike geslagsdele") as 't ware elk 'n duidelike betekeniskern verteenwoordig: die een sentreer rondom die konsep KARTONHOUER en die ander een om MENSLIKE ENTITEITE. Laasgenoemde is duidelik 'n kognitief meer produktiewe kern, aangesien verdere semantiese uitbreidings daaruit ontstaan het (vergelyk "vroulike geslagsdele" en "onaangename persoon").

Op grond van hierdie getuienis kan *doos* ("vroulike geslagsdele") op drie moontlike wyses leksikografies hanteer word:

- ? Die lineêre plasing van betekenisonderskeidings kan geskied suiwer op grond van gebruiksfrekwensie. "Vroulike geslagsdele" sal dus die eerste betekenisonderskeiding van *doos* wees. Vergelyk die volgende moontlike leksikografiese bewerking:

doos (dose) **1 (a)** (*plat*) Vroulike geslagsdele: *Daardie vrou het 'n lekker doos aan haar. (b) (neerhalend) Onaangename persoon: Hy is 'n regte doos. 2* Kartonhouer: *Ek het my boeke*

in 'n doos gebêre.

- ? *Doos* kan as twee homonimiese lemmas hanteer word op grond van die semantiese "afstand" tussen die betekenis wat rondom die konsep "kartonhouer" sentreer en dié wat rondom die konsep "menslike entiteit" sentreer. Só 'n moontlike leksikografiese hantering kan soos volg voorgestel word:

doos¹ (dose) **1** (*plat*) Vroulike geslagsdele: *Daardie vrou het 'n lekker doos aan haar.* **2** (*neerhalend*) Onaangename persoon: *Hy is 'n regte doos.*

doos² (dose) Kartonhouer: *Ek het my boeke in 'n doos gebêre.*

- ? Die begrip "prototipe" kan sentraal staan en ordening kan volgens betekeniskerne geskied, soos hier geïllustreer word:

doos (dose) **1** (*weens die verband met bet. 2, tans ongebruiklik*) Kartonhouer: *Ek het my boeke in 'n doos gebêre.* **2 (a)** (*plat*) Vroulike geslagsdele: *Daardie vrou het 'n lekker doos aan haar.* **(b)** (*neerhalend*) Onaangename persoon: *Hy is 'n regte doos.*

Laasgenoemde voorbeeld is waarskynlik die beste manier om aan te dui dat al die betekenis etimologies verwant is, maar dat daar twee duidelike betekeniskerne ontwikkel het. In gevalle waar die metaforiese skakel feitlik geheel en al ondeursigtig is (soos byvoorbeeld by *voël*), behoort die leksikograaf die verskillende betekenis eerder as homonieme te hanteer.

Die woord *doos* ("vroulike geslagsdele") is ook morfologies baie produktief (derde kriterium). Die grootste morfologiese verskil tussen *doos* ("kartonhouer") en *doos* ("vroulike geslagsdele") lê in die woordvormingsmeganismes wat produktief daarop inwerk. *Doos* ("kartonhouer") tree slegs op as kernstam in samestellings (vergelyk byvoorbeeld *skoendoos*, *hoededoos* en *kartondoos*). Daarenteen tree *doos* ("vroulike geslagsdele") op as bepaler én kern in samestellings (vergelyk

byvoorbeeld *doosgesig, doosklap, dooskop, hangdoos* en *stadsdoos*). Verder vorm *doos* ("vroulike geslagsdele") ook dikwels die basis vir fleksie (byvoorbeeld *dose* en *dosie*) en vir afleiding (*dooslik, doosagtig, aartsdoos*, ensovoorts). Daarenteen kan *doos* ("kartonhouer") slegs geflekteer word (*dose* en *dosie*). *Doos* ("kartonhouer") is dus morfologies minder produktief as *doos* ("vroulike geslagsdele"). Volgens die derde kriterium sou 'n mens dus verwag dat die betekenisonderskeiding "vroulike geslagsdele" eerste geplaas moet word.

Na aanleiding van die vierde kriterium sou 'n mens egter moet toegee dat "kartonhouer" volgens etimologiese oorwegings as die primêre betekenisonderskeiding beskou moet word. Hoewel die metaforiese passing tussen die twee domeine reeds redelik vaag is, ken meeste sprekers waarskynlik nog die betekenisonderskeiding "kartonhouer", en sou 'n mens dus kon aandui dat laasgenoemde betekenisonderskeiding die prominentste is.

Volgens twee van die vier kriteria is die betekenisonderskeiding "vroulike geslagsdele" die dominante betekenisonderskeiding van die leksikale item *doos*, naamlik ten opsigte van frekwensie en morfologiese produktiwiteit. 'n Mens sou dus verwag dat die betekenisonderskeiding "vroulike geslagsdele" volgens een van die maniere hierbo hanteer sal word. Nie een van die genoemde woordeboeke verreken egter hierdie semantiese netwerk nie; intendeel, VAW⁷ en VAW⁸ erken glad nie die betekenisonderskeiding "vroulike geslagsdele" nie.

Dit blyk asof hierdie kriteria met sukses toegepas kan word by die bewerking van leksikale items wat na aspekte van die seksuele verwys. HAT³ se hantering van die lemma *naai* is op grond van die gemelde kriteria dus 'n voorbeeld van goeie leksikografie:

naai ww. (genaai) **1** (*weens die verband met bet. 2, tans ongebruiklik*) **(a)** Met naald en draad werk. **(b)** Deur te naai vasheg... **2** (*plat; meestal uitgespreek met kort a*)
Geslagsgemeenskap hê.

Deurdad addisionele gebruiksinligting verskaf word by die eerste

betekenisonderskeiding, kan die woordeboekgebruiker aflei dat die tweede betekenisonderskeiding die dominante (mees frekwente) een is.

PRAGMATIESE INLIGTING

Gebruiksinligting in woordeboeke word hoofsaaklik aangebied in die vorm van voorbeeldmateriaal en etikette. Laasgenoemde het veral ten doel om 'n aanduiding te gee van die beperkings op die gebruik van 'n bepaalde leksikale item. Etikettering as meganisme om pragmatiese inperkings kripties weer te gee, is reeds in die Afrikaanse metaleksikografie goed ondersoek (vergelyk onder andere Dekker, 1991, Du Toit, 1989, Gouws, 1988 en 1989 en Lombard, 1993).

Die toekenning van etikette aan individuele lemmas is egter 'n subjektiewe kwessie. Dit is egter wenslik dat 'n stel etikette van 'n woordeboek taalkundig verantwoordbaar moet wees. Die volgende diagram skematiseer die belangrikste pragmatiese en sosiolinguistiese inperkings waaraan leksikale items onderhewig is, en kan as taalkundige basis dien vir 'n etikettipologie:

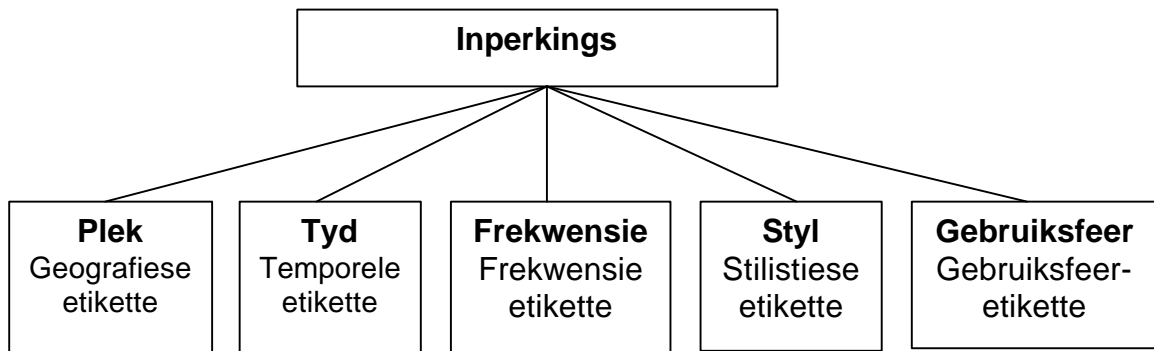

Diagram 1: Pragmatiese en sosiolinguistiese inperkings

In die Afrikaanse leksikografie is etikettering egter nog nie gestandaardiseer nie (Lombard, 1993: 143). Hierdie bewering kan gesubstansieer word met verwysing na die keuse en gebruik van **stilistiese etikette** by lemmas en betekenisonderskeidings van seksuele leksikale items in HAT en VAW (met verwysing na Tabel 1):

Etikette	HAT ²	HAT ³	VAW ⁷	VAW ⁸
<i>plat</i>	10	15	3	4
<i>figuurlik</i>	2	1	0	0
<i>geselstaal</i>	3	6	0	2
<i>kindertaal</i>	1	2	1	2
<i>neerhalend</i>	1	2	0	0
<i>onfyn</i>	0	7	0	0
<i>eufemisties</i>	0	1	0	0
<i>gemeensaam</i>	0	0	1	1

Tabel 3: Etikette in handwoordeboeke

Hoewel elke woordeboek die prerogatief het om 'n eie stel etikette te gebruik, is dit tog belangrik dat daardie etikette volgens 'n vaste redaksionele beleid toegeken moet word. Odendal (1994: paragraaf 3) stel dit byvoorbeeld in die voorwoord van HAT³ dat dit die ideaal is om elke woord wat nie neutraal gebruik word nie, van 'n etiket te voorsien. HAT³ se toekenning van etikette aan taboe leksikale items in die seksuele domein, het egter nie altyd volgens dieselfde kriteria geskied nie: *Doos* word byvoorbeeld as (*plat*) geëtiketteer, terwyl *voël* as (*onfyn*) en (*geselstaal*) gemerk word. In die omgangstaal het *doos* en *voël* egter dieselfde taboewaardes. VAW⁷ en VAW⁸ toon daarenteen geen inperkings op *doos* ("vroulike geslagsdele") nie. *Naai* ("seksuele omgang hê") word ook in laasgenoemde twee woordeboeke gemerk as (*geselstaal*), terwyl dit 'n uitdrukking is met 'n sterk taboewaarde.

In die definieëns van *roede* ("penis") gebruik die samestellers van HAT³ ook die etiket (*eufemisme*). Die bruikbaarheid van hierdie etiket is egter sterk onder verdenking. Aangesien die fisiese, sosiale, psigologiese en makrotekstuele kontekste 'n belangrike rol speel in die gebruik van uitdrukkinge wat na aspekte van die seksuele domein verwys, kan uitdrukkinge óf eufemisties óf disfemisties funksioneer. In die een situasie kan *roede* 'n eufemisme wees en in 'n ander situasie 'n disfemisme. Die gebruik van etikette soos *eufemisme* en *disfemisme* (veral met betrekking tot seksuele uitdrukkinge) behoort dus vermy te word.

Ten spyte van die bogenoemde kritiek, blyk dit tog dat HAT³ van 'n deurdagte en sistematiese etiketstelsel gebruik gemaak het om stilistiese inperkings aan te dui. Lemmas wat na aspekte van die seksuele verwys, word in HAT³ hoofsaaklik

van die etikette (*plat*), (*onfyn*) en (*geselstaal*) voorsien. Leksikale items wat deur 'n bepaalde groep as afstootlik ervaar kan word (byvoorbeeld *moffie*), word gemerk as (*neerhalend*). Hierdie twee groepe etikette val in twee groepe: eersgenoemde groep word gewoonlik **sosio-stilistiese etikette** genoem, terwyl laasgenoemde binne die kategorie **stilisties-funksionele etikette** val (Dekker, 1991: 59-60).

Die verskil tussen hierdie twee tipes stilistiese etikette kan geëkspliseer word aan die hand van diagram 2. In navolging van Carstens (1989: 235-249) word daar onderskei tussen **Superstandaardafrikaans**, **Formele Standaardafrikaans** en **Informele Standaardafrikaans/Niestandaardafrikaans** wat op verskillende stylvlakke gebruik word. Leksikale items in die standaardtaalvariëteit word in die leksikografiese praktyk nie geëtiketteer nie (Gouws, 1989: 201), terwyl geleiding aan die woordeboekgebruiker gegee word vir leksikale items in die super- en niestaandaardvorme.

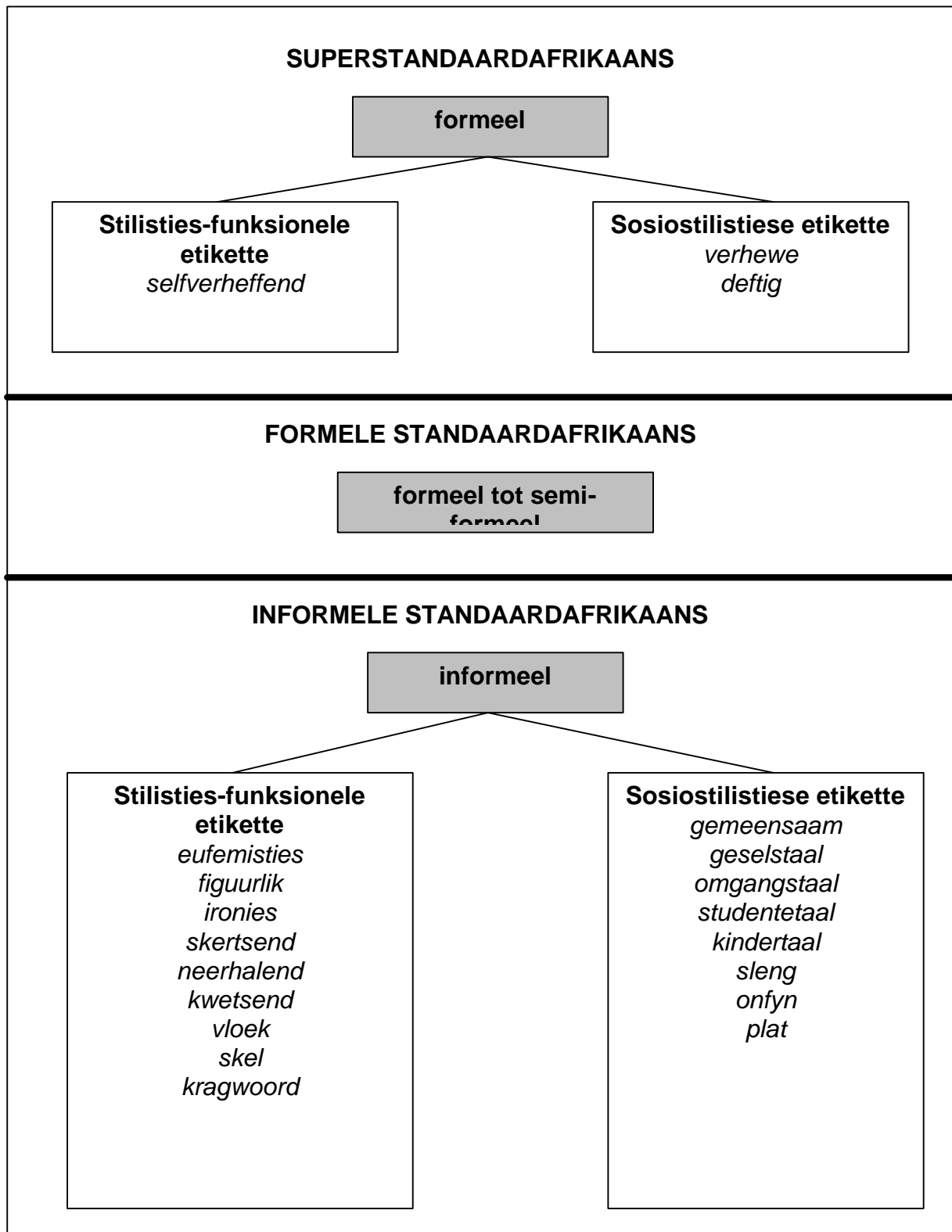

Diagram 2: Stilistiese etikette

Sosiostilistiese etikette gee vir die woordeboekgebruiker 'n aanduiding van die **gepastheid** van 'n sekere leksikale item op 'n bepaalde stylvlak, terwyl stilisties-

funksionele etikette gebruik word om 'n aanduiding te gee van die **funksies** (illokutiewe intensies en perlokutiewe effekte) wat 'n woord binne sekere kontekste kan verrig. Aangesien 'n woordeboek onmoontlik rekenskap kan gee van die verskillende kontekstuele veranderlikes wat 'n rol speel in die gebruik van 'n leksikale item, word die taak van die leksikograaf bemoeilik by die toekenning van stilisties-funksionele etikette (soos *eufemisme* by *roede* in HAT³.)

Verdere navorsing in die taalkunde en metaleksikografie is nodig om 'n empiries verantwoordbare stel etikette te identifiseer waarmee die seksuele subleksikon leksikografies gemerk kan word.

SLOTOPMERKINGS

In hierdie artikel is aangetoon dat die leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings vir die leksikograaf problematies kan wees. Dit is veral met betrekking tot die ordening van betekenisonderskeidings en die etikettering van seksuele uitdrukkings waarmee probleme ondervind word. Die huidige leksikografiese hantering van seksuele uitdrukkings in Afrikaanse handwoordeboeke is alles behalwe bevredigend. Van die woordeboeke wat ondersoek is, neig HAT³ die naaste aan 'n taalkundig-gefundeerde hantering van sodanige uitdrukkings.

EINDNOTAS

- (1) Die begrip *seksuele uitdrukkings* het betrekking op geleksikaliseerde teoretiese taaleenhede (lekseme, sinstukke, klouse en sinne) en ook op taalgebruikseenhede (uitings, geleentheidskomposita, ensovoorts) wat na aspekte binne die seksuele domein verwys. Kollektief gesproke sou 'n mens na hierdie versameling leksikale items kon verwys as die seksuele leksikon. Vir die doeleindes van hierdie artikel word die term *seksuele uitdrukking* kollektief gebruik om onder meer na *seksuele lemmas* (lemmas in 'n woordeboek met 'n seksuele betekenisveld) en *seksuele leksikale items* (gewoonlik slegs een woord) te verwys.
- (2) In aansluiting by die gebruik in die sielkunde en sosiologie word die term

gay verkies bo die term *homoseksueel*, aangesien eersgenoemde ook geassosieer word met die kulturele aspekte van die homoseksuele gemeenskap (en dus nie net op seksuele oriëntasie dui nie). *Gay* is ook 'n aanvaarde woord in Standaardafrikaans (vergelyk HAT³).

- (3) Hoewel die etiket (*gay*) nie in die bestudeerde Afrikaanse woordeboeke gebruik word nie, word die gebruik daarvan hier voorgestel om aan te dui dat 'n bepaalde uitdrukking slegs in 'n sekere deel van die sprekersgemeenskap gebruik word (te wete in gaygemeenskappe).

ABSTRACT

In research undertaken about sexual expressions in Afrikaans (cf. Van Huyssteen, 1996) it was indicated that many sexual expressions in Afrikaans are metaphorical by nature. It was also indicated that the use of sexual expressions in Afrikaans is strongly contextually bound: what is a euphemism for one person can be a dysphemism for another.

For the lexicographer this information about sexual expressions causes considerable problems. Problems such as the following have to be addressed:

? Is the lexicographical rendition of sexual expressions in Afrikaans dictionaries adequate to its purposes?

? Can extension mechanisms such as metaphor and metonymy be discounted in the lexicographical processing of sexual expressions?

? Does the dictionary user get enough guidance about the pragmatic limitations that exist with regard to so-called taboo lexical items or semantic distinctions?

In order to respond to these questions, the macrostructural and microstructural modes of handling sexual expressions in Afrikaans dictionaries are discussed. The emphasis here is especially on the conceptual and pragmatic information, which are or should be taken cognizance of in dictionaries. The present lexicographical handling of headwords which refer to aspects residing in the sexual domain are tested by reference to two standard

explanatory dictionaries/dictionaries of definitions, viz. the second and the third editions of the *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (1979, 1994) and the seventh and eighth editions of *Verklarende Afrikaanse Woordeboek* (1980, 1993).

It will be indicated that the above dictionaries are deficient with regard to both the macrostructural and the microstructural handling of sexual expressions in Afrikaans. With regard to the macrostructural approach it is especially the criteria for inclusion, which are investigated. It will be indicated, for example, that not one of the above dictionaries includes frequently used expressions such as *fok*, *horing*, *kamp*, *stoot* and *vinger*. It will, however, be indicated that the newer editions of both the HAT and the VAW do contain more sexual expressions than the previous editions, which might be an indication of a more “liberal” editorial policy.

With regard to the microstructural handling of sexual expressions there is mainly a focus on the ordering or semantic distinctions, and on the labelling of sexual expressions. It will be indicated, for example, that the ordering of semantic distinctions in headwords such as *doos* and *naai* are problematic for the lexicographer: should the most frequent semantic distinction be given first, or should the original meaning be prioritized? With reference to the prototype hypothesis, some suggestions are made for dealing with this problem.

The labelling of sexual expressions also causes some considerable problems: not only are the mentioned dictionaries deficient with regard to an effective labelling system, but the labelling of sexual expressions in the different dictionaries is confusing: HAT labels *doos*, for example, as (*plat*), whereas VAW lets this headword through unmarked.

Suggestions for an effective labelling system are made by way of conclusion. It will be suggested that a distinction should be made between sociostylistic and stylistically-functional labels. It is also suggested that labels such as (*eufemisme*) and (*disfemisme*) cannot be used effectively, seeing that

it is impossible for the lexicographer to account for the illimitable number of contextual variables that play a role in the determination of euphemisms and dysphemisms.

VERWYSINGS

- Burchfield, R.W. 1973. Four-letter words and the O.E.D. In: Scholler, H.B. & Reidy, J. (eds.). 1973: 84-89.
- Carstens, A. 1992. Metonimie, polisemie en die leksikografie. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, 10(3): 114-122.
- Carstens, W.A.M. 1989. *Norme vir Afrikaans*. Pretoria: Academica.
- Dekker, L. 1991. Vloek, skel en vulgariteit: hantering van sosiolinguisties aanstootlike leksikale items. In: Hartevelt, P. (red.). 1991: 52-60.
- Du Toit, E.L. 1989. *Sosiolinguistiese gegewens in woordeboeke*. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Geeraerts, D. 1985. Diachronic extensions of prototype theory. In: Hoppenbrouwers, G. (et al.). (eds.). 1985: 354-362.
- Gouws, R.H. 1988. Die gebruik van etikette as leksikografiese hulpmiddel. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, Geleentheidsuitgawe 6.
- Gouws, R.H. 1989. *Leksikografie*. Pretoria: Academica.
- Hartevelt, P. (red.). 1991. *Lexikos*. Stellenbosch: Buro van die WAT.
- Hartevelt, P. (red.). 1992. *Lexikos 2*. Stellenbosch: Buro van die WAT.
- Hartevelt, P. (red.). 1993. *Lexikos 3*. Stellenbosch: Buro van die WAT.
- Hoppenbrouwers, G. (et al.). (eds.). 1985. *Meaning and the lexicon*. Dordrecht: Foris.
- Kritzinger, M.S.B. & Labuschagne, F.J. 1980. *Verklarende Afrikaanse woordeboek*. Sewende uitgawe. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Labuschagne, F.J. & Eksteen, L.C. 1993. *Verklarende Afrikaanse woordeboek*. Agtste uitgawe. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Lakoff, G. & Johnson, M. 1980. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lehrer, A. 1992. A theory of vocabulary structure: retrospectives and prospectives. In: Pütz, M. (ed.). 1992: 243-256.
- Lombard, F.J. 1993. Etikette in sinchronies verklarende woordeboeke. In: Harteveld, P. (red.). 1993: 140-151.
- Mostert, N. 1984. *Die opeenvolging van betekenisonderskeidings in die leksikale definisie*. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling. Johannesburg: Randse Afrikaanse Universiteit.
- Odendal, F.F. (hoofred.). 1979. *Verklarende handwoordeboek van die Afrikaanse taal*. Tweede uitgawe. Johannesburg: Perskor.
- Odendal, F.F. (hoofred.). 1994. *Verklarende handwoordeboek van die Afrikaanse taal*. Derde uitgawe. Midrand: Perskor.
- Pütz, M. (ed.). 1992. *Thirty years of linguistic evolution*. Philadelphia: John Benjamins.
- Scholler, H.B. & Reidy, J. (eds.). 1973. *Lexicography and dialect geography*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Swanepoel, P.H. 1991. Polisemie in die woordeboek - 'n kognitiewe perspektief. In: Harteveld, P. (red.). 1991: 221-280.
- Swanepoel, P.H. 1992a. Linguistic motivation and its lexicographical application. *Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Taalkunde*, 10(2): 49-60.
- Swanepoel, P.H. 1992b. Op soek na 'n adekwate linguistiese teorie vir die begronding van die leksikografieteorie en -praktyk - die kognitiewe grammatika as 'n moontlike alternatief. In: Harteveld, P. (red.). 1992: 206-229.
- Van Huyssteen, G.B. 1995. 'n Kognitief-pragmatiese perspektief op seksuele uitdrukkings in Afrikaans. Ongepubliseerde M.A.-verhandeling. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Van Huyssteen, G.B. 1996. The sexist nature of sexual expressions in Afrikaans. *Literator*, 17(3): 119-135.
- Zgusta, L. 1971. *Manual of lexicography*. Den Haag: Mouton.